

Розділ 1

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ

Валерій ВАСИЛЬЄВ

доктор історичних наук, завідувач сектору історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, м. Київ

Андрій ХОПТЯР

кандидат історичних наук, викладач Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

Юрій ХОПТЯР

кандидат історичних наук, професор Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

ЗАХОДИ СПІВРОБІТНИКІВ УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР ПО КАМ'ЯНЕЦЬ- ПОДІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (1938–1939 рр.)

Останнім часом в дослідників історичної науки з'явилася можливість вивчати широкий комплекс архівних документів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Дослідникам стали доступні листування, доповідні записки, інформації наркомів НКВС УРСР до НКВС СРСР, начальників УНКВС до НКВС УРСР, архівно-кримінальні справи жертв політичних репресій. Ці види документів чітко показали роль вищого політичного керівництва в організації «соціальної чистки» радянського суспільства, участь співробітників органів держбезпеки в масових операціях, стали відомі кількісні та якісні характеристики результатів репресивних акцій. Також учені провели первинний джерелознавчий аналіз цих документів: використання

інформаційного потенціалу, облік варіантів фальсифікацій, ступеня достовірності тощо [6].

Однак тривалий час дослідникам були недоступні особові справи співробітників органів держбезпеки. Протягом останніх років, з ухваленням «декомунізаційних законів» у 2015 р. цей корпус джерел став відкритим для істориків. Особові справи співробітників органів держбезпеки мають безперечну цінність у плані з'ясування імен конкретних виконавців внутрішньої політики компартійного керівництва, режисерів і постановників сумнозвісних політичних та ідеологічних кампаній 1920–1930-х рр. Разом з тим, вони надають можливість з'ясувати певне коло питань кадрової політики

ВКП(б)–КП(б)У, яка спиралася не стільки на ділові якості, скільки на особисту відданість тодішнім схоластичним, ідеологічним постулатам, безмежну віру в правильність обраного курсу.

Маловідомим джерелом стали матеріали розслідування службової діяльності та злочинів співробітників органів державної безпеки. Ці службові розслідування проводилися співробітниками особливої інспекції відділу кадрів. Вони повинні були встановити реальну провину співробітника у скоєному злочині, визначити його тяжкість і запропонувати міру покарання — порушення кримінальної справи або адміністративну відповідальність (догана, кілька діб арешту, пониження в посаді, званні тощо).

Особливу цінність для вчених мають, протоколи оперативних нарад і партійних зборів, що стали джерелом для початку наукового аналізу реакції співробітників НКВС УРСР на постанову РНК та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», вивчення їх взаємовідносин з прокуратурою під час проведення перевірки справ засуджених чи підготовлених до засудження у позасудовому порядку, стосунків між регіональними партійними комітетами та місцевими апаратами органів держбезпеки [11].

Протоколи зборів та нарад у всіх випадках завірені секретарями, членами президії партійних зборів. Супровідні листи до цих документів підписані начальниками або заступниками начальників УНКВС областей УРСР. Таке діловодство передбачало попередню корекцію текстів, як секретарем партійної організації, так і керівництвом УНКВС.

Наявність завірених копій протоколів і стенограм засідань обласних УНКВС у фондах секретаріатів НКВС УРСР, партійних органів доводить, що партійно-радянські керівники республіканського та обласного рівнів ретельно вивчали пануючі настрої серед співробітників місцевих апаратів держбезпеки і міліції, їх реакцію на несподіване припинення масових репресивних операцій, арешти вищих посадовців наркоматів внутрішніх справ СРСР та УРСР, їх ставлеників в обласних УНКВС. Це був один із засобів контролю за політичною лояльністю кадрового складу співробітників органів внутрішніх справ і державної безпеки, що були опорою комуністичного режиму. В архівно-кримінальних справах на колишніх «чекістів» стенограми оперативних нарад і партійних зборів чи витяги із них використовувалися як додаткові докази «порушень соціалістичної законності».

Метою даної статті є аналіз партійних зборів та оперативних нарад співробітників управління НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області з точки зору встановлення загальних та своєрідних аспектів здійснення «великого терору» та «беріївської відлиги» в області.

Як відомо, 17 листопада 1938 р. Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», якою органам НКВС і прокуратури заборонялося проведення масових операцій з арештів і виселення, ліквідовувалися «трійки». Органи НКВС зобов'язувалися при провадженні слідства точно дотримувати всіх вимог кримінально-процесуальних кодексів [9, с. 305–308]. На той час арешти, як цього й вимагала 127 стаття Конституції СРСР 1936 р., повинні були проводитися тільки за

Оперуповноважений особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Стадник підтримував критику: «Жабрєв давав ворожі настанови не пускати до заарештованих прокурорів, чим порушували революційну законність». Начальник відділу кадрів В. Лелонг сказав про те, що І. Жабрєв дав директиву звільнити з «органів» усіх євреїв. Більше того, він нібито говорив, що «потрібно в найближчий період нашу прикордонну область очистити від євреїв». Квінтесенцією оцінок став висновок начальника 9-го відділу Олексія Миколайовича Горця: «Усі ми, у тому числі і я, були сліпим знаряддям у руках цього запеклого ворога Жабрєва» [5, арк. 249].

У процесі перекидання провини на персоніфікованого ворога — І. Жабрєва — чітко окреслилися соціальні напруги й конфлікти, настрої й моделі поведінки чекістів. По-перше, група співробітників звинуватила колег в особистих зв'язках з І. Жабрєвим. Наприклад, начальник Красилівського райвідділу НКВМ Мотусевич заявив, що Самогородський був наближеним до Жабрєва, отримував від нього грошові винагороди, але нічого про це не сказав. Начальник прикордонного загону Зубрило звинувачував співробітників Волочиського райвідділу НКВС у тому, що погано борються з ворогами народу, наполягав на масовому виселенні з прикордонної смуги колгоспників, навіть без наявності компрометувальних доказів їх діяльності. Начальник 4-го відділу Парфьонов вказав на діяльність Єкімова, що як секретар парткому приїжджав до оперативно-слідчих груп і вимагав надання не менше п'яти слідчих справ у день, а Крутов — 8–12 щоденних зізнань у ворожій роботі. Парфьонов акцентував увагу на неправильному здійсненні політичних репресій щодо різних національностей: «У нас існувала практика, що якщо поляк, то ворог, якщо колишній петлюрівець — то ворог... Наша держава інтернаціональна, і заарештовувати всіх поляків — це неправильно». На що секретар обкому О. Власов зробив зауваження, що якщо держава є інтернаціональною, це не означає, «що не повинні заарештовувати ворогів з різних національностей». На

нашу думку, ці розбіжності виникли навколо суттєвої проблеми трансформації окремих аспектів політичних репресій в етнічні чистки.

Парфьонов визначив ще одну серйозну проблему органів НКВС у суспільстві: «Масовою операцією ми викликали в населення в селах страх перед нашими органами». У відповідь пролунали репліки: «Неправильно, це наклеп на народ. Нас бояться вороги, а народ нас любить» [2, арк. 8–10].

Про страх у суспільстві, викликаний кривавою діяльністю чекістів, написано чимало. Про нього знали і його використовували самі чекісти. Тим показовішими є вислови про страх ворогів і любов народу, які не були якоюсь аберацією свідомості чи ментальною проблемою, а були свідомою політичною позицією. Недарма начальник 3-го відділу О. Вадіс стверджував, що підвищення ефективності агентурної і слідчої роботи «не означає, що ми повинні зараз ліберальничати з ворогами — це означає, що декого, якщо це знадобитися, будемо суворо допитувати. І далі він продовжив: «...Слід продовжувати громити ворогів, а треба сказати, що саме в Кам'янець-Подільській області є ще багато ворогів, з якими потрібно вести запеклу боротьбу» [5, арк. 206–267].

Водночас О. Вадіс розкритикував корпоративні відносини в органах держбезпеки, заявивши, що з чекістів створювалася «певна каста, усе робилося в суто конспіративній формі, створювалася видимість, що працюють багато, працюють добре... Чиношанування, підлабузництво було повсякденним явищем». Безконтрольне й привілейоване становище в суспільстві чекістів призвело до того, що їх агентуру відкрито влаштовували на роботу директори підприємств і керівники радянських установ. Можна уявити, наскільки напруженим був психологічний стан у таких колективах.

«Поставити на місце» чекістів повинні були партійні органи. Саме це мала на меті постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. Показово, що на оперативній нараді начальник Смотрицького райвідділу НКВС Климентій

Іванович Стицюк звинувачував І. Жабрева в тому, що той наказував не інформувати партійні органи про ситуації на місцях, говорив: «Ми повинні знати в першу чергу, а потім уже парткоми». Секретар обкому Власов всю увагу зосередив на цій проблемі. По-перше, він критикував керівників управління Вадіса, Мордовця, Лелонга за те, що не говорили в обкомі й міськкомі партії про ворожу роботу Жабрева: «За ці помилки партійна організація має винних міцно вдарити». По-друге, він політично підстрахувався обов'язковими заявами про незгоди з Жабревим: «Протягом тривалого часу роботи з ворогом Жабревим мені довелося чимало стикатися й не виконувати його лінію в роботі, наприклад, виселення з м. Кам'янця-Подільського вчителів і агрономів. Ми за очищення нашої області від ворожих елементів, за очищення правильне, а не за очищення фашистське, яке проводили Успенський і Жабрев». По-третє, Власов з обуренням розповідав, що в районному центрі Берездові начальник райвідділу НКВС ставив завдання секретареві райкому партії та вимагав звіт про виконання. У Дунаєвцях його колега затребував від голови райвиконкому бензин і на запитання «Навіщо?» відповів: «Це не твоя справа, якщо не даси, заарештуємо». Навівши подібні приклади, Власов підкреслив: «Треба припинити будь-яке зазнайство й нетактовну поведінку». У зв'язку з цим, секретар обкому заявив, що Самогородського як близьку до Жабрева людину й поганого працівника «тримати не будемо», а всіх, хто був «охвістям Жабрева», слід із органів звільнити [9, с. 309–312].

В такий спосіб, провідна роль партійних органів стосовно чекістських цілком відновлювалася. Значну кількість співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського УНКВС, що брали участь у масових операціях 1937–1938 рр., протягом першої половини 1939 р. було звільнено з органів НКВС. На цьому їх покарання закінчилося.

Показово, що в Кам'янець-Подільській області, як і у Вінницькій, засудили лише кілька осіб, які вели слідчі справи заарештованих партійних працівників [2,

арк. 44]. Хоча розслідування порушень законності встановило, що 15 співробітників УНКВС по Кам'янець-Подільській області застосовували заходи фізичного впливу на заарештованих. У 1940 р. було складено список цих людей, деякі з яких боролися з українськими буржуазними націоналістами в Західній Україні й басмацтвом у Середній Азії [2, арк. 7]. Очевидно, що цих людей за порушення не карали. Прикладом цього був Р. Крутов, який у 1939–1941 рр. очолював УНКВС по Волинській і Рівненській областях [10, с. 352–253].

Таким чином, для істориків протоколи та стенограми – надзвичайно цікавий вид історичного джерела. По-перше, дослідник може відчутти емоційну напругу самого заходу і психологічний стан його учасників. Стенографістки текстуально передавали емоції залу («оплески», «бурхливі оплески», «сміх», «шум/гомін у залі» тощо). Репліки із залу, уточнення із місця, реакції на них доповідача й учасників дійства теж фіксувалися і надавали інформацію про емоції, що панували серед співробітників НКВС. Формат раптової дискусії, неформальна побудова фраз, їх незавершеність, постійні репліки, їх зміст, використання побутової лексики свідчить про перехід від формально спланованого заходу із заздалегідь визначеним сценарієм до відвертої розмови членів «робочого колективу». По-друге, постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства» поклала на співробітників НКВС всю відповідальність за «недоліки» у проведенні масових репресивних акцій. Саме ця ситуація і спровокувала неформальну дискусію у середовищі співробітників державної безпеки. По-третє, неформальна атмосфера партійних зборів і оперативних нарад дозволила виявляти окремі групи співробітників держбезпеки, пов'язаних товариськими стосунками, спільною роботою по слідчим справам, інтересам, минулим, а також входженням до кола «друзів» чинного чи колишнього керівництва УНКВС. Це одразу надало дослідникам фактичний матеріал для

визначення діючих чи вже минулих патрон-клієнтських стосунків у середовищі «чекістів» [3, арк. 26].

По-четверте, однаковий формат протоколів і стенограм дозволяє досліднику провести певні узагальнення щодо тем виступів співробітників держбезпеки: форми і методи «порушень соціалістичної законності», відновлення агентурно-оперативної роботи, реконструкція агентурної мережі, дотримання вимог «Кримінально-процесуального кодексу», взаємодія обласного апарату із міськими, районними відділами і відділеннями під час проведення репресивних акцій, характеристика міжособистісних стосунків окремих співробітників із керівництвом УНКВС, здатність до виконання оперативних завдань, зв'язок політичної лояльності із особистою відданістю керівництву управління, начальникам з НКВС УРСР – НКВС СРСР, акценти виступів секретарів міських й обласних партійних комітетів тощо. Окрім тематики виступів, є можливість визначити їх спрямованість (негативна, засудження, позитивна, конструктивна, констатуюча) [8, с. 30–38].

Протягом досить тривалого періоду життя співробітники радянської держбезпеки відправляли до концтаборів або були головними дійовими особами в убивствах сотень тисяч людей. Ми сьогодні пишемо про них завдяки доступу до архівних документів в Україні, які дають можливість реконструювати злочини організаторів і виконавців убивств у контексті історичних подій. Читаючи документи, ми бачимо специфічний «радянський світ», «радянську цивілізацію». Документи, на яких заснований цей матеріал, дійсно свідчать, що терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною, але не винятком, як про це іноді каже сучасна російська історіографія. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі «нормальність» була абсолютною антилюдською «ненормальністю». У цій повсякденності, як свідчать документи,

була якась згода й навіть співучасть досить широких соціальних верств [7, с. 40–66].

Ці висновки ґрунтуються на ретельному вивченні різноманітних корпусів історичних джерел, що приступні дослідникам, які вивчають радянські політичні репресії на Поділлі. Що ж до своєрідності цих репресій у період «великого терору», то прикордонне розташування Кам'янець-Подільської області, присутність значної кількості поляків серед місцевих жителів, обумовлювали те, що:

1) прикордоння мало стратегічне значення для керівництва СРСР, тому перетворилось на один з епіцентрів репресій;

2) поляки стали одним з головних об'єктів державного терору того часу, спрямованого не лише на ліквідацію потенційної «п'ятої колони», але й на створення гомогенного національного середовища у західних прикордонних регіонах СРСР.

Список використаних джерел та літератури:

1. ГДА СБ України, ф. 5. спр. 66937, т. 9.
2. ГДА СБ України, ф.12, спр.205.
3. ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034.
4. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39.
5. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94.
6. Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. — К.: Наукова думка, 1994. — Вип. 3. — С. 90–101. Його ж. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. — К., 1999. — 448 с.; Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. (Рукопис). — Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06 — Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К.: 2006. — 300 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. — Тернополь: Збруч, 2010. — 372 с. и др.

7. Васильєв Валерій, Подкур Роман. Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі. — К.: Видавець В. Захаренко, 2017. — 240 с.
8. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. — Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.) / Автори-укладачі: Валерій Васильєв, Лінн Віола, Роман Подкур. — К.: Видавець В. Захаренко, 2017. — 744 с.
9. История сталинского Гулага. — Т. 1. — М.: Новый хронограф, 2007. — 939 с.
10. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ. — М.: Звенья, 1999. — 300 с.
11. Подкур Р. Реакція співробітників органів держбезпеки на припинення «великого терору» (листопад 1938 – 1939 рр.)// З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. –2009. – №2 (33). – С. 136–167; його ж. Взаємодія органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938 – 1939 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол. випуску: О.П. Реєнт (відп. ред.) та ін. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 266–283; Тепляков А.Г. Машина террора. ОГПУ – НКВД Сибіри в 1929 –1941 гг. – М.: Новый хронограф, 2008. – С.454–464 та ін.

Резюме. В статті розглядаються заходи співробітників управління НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області як джерело вивчення «великого терору» та «беріївської відлиги» у кінці 1938 – початку 1939 рр.

Ключові слова: архівні документи, комуністичний режим, жертви політичних репресій, політичне керівництво, репресивно-каральні органи, політичні репресії, терор.